

Генрик Фонтаньскі

Шлезскі Університет / Uniwersytet Śląski

Лемківскы просторовы выражыня в системі і в тексті

Abstrakt

Łemkowskie wyrażenia przestrzenne w systemie i w tekście

W opracowaniu podjęto próbę opisu łemkowskich gramatyczno-składniowych środków językowych wyrażających znaczenia przestrzenne: syntaktymów (elementarnych jednostek składniowych) oraz typów zdań ze znaczeniem relacji przestrzennych i ich użycia w tekstach.

Słowa kluczowe: język łemkowski, wyrażenia przestrzenne, wyrażenia przyimkowe, syntaktem, gramatyka komunikacyjno-funkcjonalna

Abstract

Lemko Spatial Expressions in the System and in the Text

The study attempts to describe Lemko grammatical and syntactic linguistic means used to express spatial meanings: syntactems (elementary syntactic units) and types of sentences with the meaning of spatial relations and their use in texts.

Keywords: Lemko language, spatial expressions, prepositional phrases, syntactem, communicative-functional grammar

Лемківскій язык, як каждый інчий, розпоряджат розбудованим засобом знаків выражающих просторовы значыня, не лем в понятвовым і референційным, але тіж в модальным і оціняючо-емоційным аспекті.

Подля барже дрібницьовых семантичных категорій мож виріжнити просторовы выражыня зо значыньом місця (локативны), напряду (директивны), переміщыня (транзитивны), одлеглости і розміру (дименсивны).

Серед лемківських локативных выражынь wypadат предо вшыткым вымініти егоцентричны знакы: вказуючы присловниковы місценазывники, в бесіді часто поперты жестом, односячы ся до місц односні бесідуючого близких (*ту, гев*) або дальшых (*там, гын*). Однесія до простору може быти приближеным – загальным, выраженым при помочы невызначеного присловникового місценазывника *деси* (в простій бесіді тіж *десик*), получынь *деси гев, деси близко, деси там, деси гын, деси далеко, гын дале* або зуженым через однесія до даякого орієнтаційного пункту *гев коло выгляде, деси гын за селом*, нп.: *Сьніг падат, а такой ту деси близко, во стіні чує ся шкрабаня мышы* [М. Ковач]; *Його талант змарніл бы ся, кед за ціле своє жытя был бы він лем священником деси на затраченым селі* [Г. Бескид]. Присловниковый місценазывник *дагде* (тіж в получынях як *там дагде, гын дагде*) одсылат до неокрисленого місця, а в декотрых мовных ситуаціях до місця окрисленого для бесідуючого, але не для спілбесідника, невызначений присловниковый місценазывник *денеде* впроваджат дистрибутивне значыня, а модальне значыня довільности – місценазывники *буд-де, де-небуд*. Значыня узагальненого простору выражають місценазывники *всяди* і одрікаючий *нигде*, нп.: *Може ся уж ним, там дагде в лісі, лишка тішыт* [П. Мурянка]; [...] *де небуд в сьвіті бы сме ся не нашли, най звучат в наших серцях тоты слова* [«Бесіда»].

Присловниковы місценазывники *ту, гев, там, гын, всяди* в получынях з часословами і інчыма выражынями зо значыньом переміщыня фунгують тіж в директивных значынях, нп.: *Подте-ле гев!* [П. Стефановскій]; *Потім пришли ту «цивілізуваны» кольоністы* [С. Мадзелян]; *Коте, ты всяди вылізеш, ты хытрий, іди на вывідку* [«Лемківска Ластівочка»]; *Думкы летіли деси там, до недавной минувыны* [П. Мурянка].

Місценазывник *де* єст хоснуваний в значыню локативным або директивным (тіж в получыню *там де*) в звідуючій або односній функції, нп.: – *Мамо, а де вы ся вродили – зьвідує Ванцьо* [«Лемківска Ластівочка»]; *Затримав ся на хвилю, там де колиси стояла перша на краю села хыжа* [Т. Кузяк].

Директивне значыня выражают присловниковы місценазівники *од-таль, одтамале/ одтамаль*, нп.: *Тепер міг єм одтале одыйти* [М. Сандович]; [...] *одтамале* походили його родиче [«Бесіда»], а окрем того звідуючы ци односны кади і одкале, нп.: – *Може не знаи кади зьвірина ходит?* [...] *Засіли в місци кади мали іти дикы* [Я. Горошак]; – *Одкале тя твій старий выгнал тамтого рока?* [М. Ковач], тіж в получынях з невязначеныма місценазівниками, нп.: *Кед зышло сонце, деси одтамале, знад Руского Устя, спонад устяньской Гомолі, його проміня одбивало ся од военчаньскых ялиц і сідало на самым повдірци* [П. Мурянка].

Окрем непосреднього, наочного вказуваня (*deiksis*), котре ма місце в актах мовы заглиблених в реальній конситуації, присловниковы місценазівники – в оповіданях, реляциях і інчых текстах односячых ся до простору – мают анафоричну функцію, то значыт одсылают до місц спомнених скорше, нп.: *В Гамерику нам треба. Гын добрі. Гын тепло і сьвітла дуже* [П. Ксенич]; *В кінці дотерли сме на пляжу. Гев – як в інчым сьвіті* [Г. Молодчак]; *Мала свій ґрунт по вітци, на Воєнным. Там братя помогли ся ій поставити* [П. Мурянка]. Таку функцію мают тіж анафоричны придавниковы місценазівники *гевсот і гевсышній*, нп.: *він анулює правдивіст гевсой події* [М. Нагач, перев. П. Криницькій].

Егоцентричныма выражынями, то єст такыма, што вымагают однесіня до місця, де находит ся бесідующий або хтоси ци штоси, о кым або о чым ся бесідує, сут присловники і присловниковы выражыня *близко, далеко, з далека, недалеко, вдаль, вколо, докола/ доокола, навколо, високо, низко, горі, з горы, долов, вперед, наперед, спереду, допереду, гу переду, од переду, дозаду, зозаду, взад, назад, спак, наспак, взадгуз*, нп.: [...] *вишитко єм виділ зато, же жыю близко і акуратні не міг єм спати* [М. Нагач, перев. П. Криницькій]; *А мама працує і істи ім носит і вколо зо страхом позерат* [І. Горошак], *Як далеко і близко треба гу ній іти жебы на все вернути* [О. Дуць-Файфер]; *Назбераме, назбераме, позерай – іщы сонечко високо* [П. Мурянка]; *І гостинец з горы долов,/ Гряды, рівні доокола* [І. Русенко]; [...] *на четвертого лем так зозаду і спереду зіркне і юж му ціну і його вік знає* [М. Дзіндзьо]. Односит ся то тіж до словотворчых дериватів, як компаратывы, придавники, назівники, нп.: [...] *дальше Карпаты высокы* [Н. Жылич]; *То не так/ звізды падали/ а люде ішли/ і зас ставали/ дале/ фурт дале босоніж без палиці і без страху* [О. Дуць-Файфер]; *Серед темной ночы ясніли світла далекої і близької забудовы. То приближали, то отдаляли ся од шырокой і простой дороги* [В. Грабан];

Передній дружба поставив на столі фляшку доброї [С. Мадзелян]; *Хоц ту гарда околиця*,/ *Вишиткы ходят як немравы* [І. Русенко].

Рух в окрисленим напрямі в даній обшыри виражають присловники *вишыр*, *вздож* (*вздовж*), *впілперек*, *напілперек*, *догоры*, *в гору*, *здолы догоры*, *долину*, *згоры долину*, *приназывниковы* виражыня в функції присловників *на подолж* (*на подовж*), *на пілперек* і *получыня там і назад*, *горі-долов* – того остатнє може означати рух не лем в вертикальним, але тіж в горизонтальним напрямі, нп.: *На землях орных в краєвиді села видно было вздовж і пілперек дост густо рілі* [А. Барна]; *Хотіл бым, жебыс [...] проходилж горі-долов, там і назад, часом позерал на мене і гварил: «Не лій дойджык, не лій, бо тя ту не треба...»* [А. А. Мілн, перев. П. Криницькій].

В процесі розвитку языка присловники, головні з просторовым значыньом, переходят в *приназывники*, нп.: *На схід не было каменистой, лем дорога польова вздовж рікы Вислокы* [А. Барна]; *А вишитко прото, же навколо присілка было барз дуже границ* [М. Дзіндзьо]; *Так близко нас до лету підрывали ся велькы журавлі з червено закінченима головами* [С. Молодчак]; [...] *виділа поодаль од ся стоячого, засмученого – свого, рідного ій Чловека* [Н. Репела]; [...] *выкликали Василя гу переду салі* [«Бесіда»]; *Штоденна діяльніст ансамблю ПіТ Лемковина оперта была на контактах кореспонденцийных, в яких диригент Ярослав Трохановскій награвал десяткы тасъм магнетофоновых з їх высылком до вишиткых членів розпорошених вздовж полудньовой Польщы* [А. Барна].

Антропоцентричний характер маюť придавники *правый* і *лівый*, а тіж виражыня *по десниці*, *в праву сторону*, *в ліву сторону*, *до права*, *до ліва*, нп.: *Лем ноги бы іщы дакус поскакали/ На обі сторони – і в праву і в ліву* [Я. Дудра]. Тіло чловека єст основным пунктом однесіня в представляню просторовых реляцій, як нп. в описі обслуговуваня коросен: *Ліва нога тягла лапком і орчыком єдну ничельницю в долину, а права нога з лапком і другом ничельницом была в горі*. Медже нитками *нижньої* і *вышньої* ничельниці з бердом одхыленим *до заду* міг слобідно переходити чонок з *пілперечньом* нитком [А. Барна]. Інчим приміром може быти опис фотографії, коли орієнтаційным пунктом єст тот, хто ся ій присмотрює, нп.: *З лівой сторони «горбок» – колічком означена хыжа, в котрій родил ся і прожывал свої молоды рокы автор той книжки. З правой – дванадцет газдівок «шолтыства»*. Далє в долині під селом плине ріка Вислока. Просто за гором і лісом лежыт село Незнайова 2 км. На першім пляні

фотографії на поли видно не засыпаны іщи декунки войск австрияцкых з зимы 1914-1915 р. [А. Барна].

Розміри об'єктів (місц, предметів), як їх атрибути окрисляны сут через придавники великій, малый, высокій, низкій, шырокій, узкій, долгій, короткій, глубокий, плиткій, в значыню котрых ест элемент оціны, однесіня до нормы, нп.: *В блищачій як крышталь воді блищали срібны рыбы. Тоты дрібны, на плиткій воді, гріли хырбеты* [В. Грабан]; *3 вершыны Фырдея і його соломяны стріхы і сады коло хыж, і узкы клаптикы поля были іщи меншы, але файнійшы* [І. Желем]; *Пекли паскы великы і малы* [А. Барна]. Дименсивны значыня выражаны сут тіж при помочы похідных деадективных присловників і назывників, нп.: *Копали дост шыроко* [А. Барна]; *Смотрил хвилю в чорну глуб пахнячого напитку* [П. Коробчак]; *Дністер шырінь, міст должныя/ І берегы высочыня* [І. Русенко].

В лінгвістичній літературі просторові значыня приписуваны сут приназывникам. Не одзеркалят то єднак сути функції приназывників в языку. Приназывник фунгує в речыню не самодільні, лем творит разом з назывником окрисленої категорії (або з назывниковым місценазывником) елементарну синтактычну єдиницу, синтактему. Важне ест при тым категорияльне значыня назывника. Приназывниковы синтактемы з просторовым синтактычным значыньом (локативным, директивным, транзитивным або дименсивным) то первістні выражыня з назывниками в формі окрисленого одмінка і з категорияльним значыньом місця, якісого материяльного об'єкту (природного, артефакту ци чогоси неконечні докладні окрисленого, лем розумленого, інтерпретуваного як простір). На приклад, назывники з просторовым категорияльним значыньом в формі видячого одмінка з приназывником *на* творят директивны синтактемы: *Діти берут бурнусы і ідут на двір* [П. Мурянка]; *вечером заіхали на гірску поляну* [С. Мадзелян]; *Солому вытрясали і клали на стрих* [А. Барна].

Назывники інчых семантычных категорій в тым самым одмінку і з тым самым приназывником, але з інчым категорияльним значыньом творят синтактему з інчым синтактычным значыньом, нп. синтактема *на зліст* ма синтактычне значыня потенсиву, означат можливый емоційный стан. О синтактычным значыню синтактемы може рішати контекст, нп.: *Гварила-с, же ніт центов на лікы* [П. Ф. Телеп] – в тым випадку синтактема *на* + видячий одмінок ма не директивный, лем дестинативный смысл, означат презначыня предмету.

Представиме долов короткій перегляд (очевидні, неполный) лемківських синтактем з просторовыма значынями.

Локативны синтактемы творят назывники в формі рождаючого одмінка з приназивниками *в, коло, докола/ доокола, наперед, на переді, серед, посеред*, нп.: *Так юж од пару років в Йоска служыла Щетинова Улья* [Т. Кузяк] – означыня місця подля особы (власителя, господаря, жытеля); *І в короткім часі коло Іміны зробили пожегнаня* [П. Корбич]; *Докола проглубленого і пошыреного корыта* была зона зеро [М. Нагач, перев. П. Криницькій]; *А пак сіл си зас наперед мене* [Н. Репела]; *На переді же салі [...] притігал очы образ – спільний портрет Томы Мясарика і Едуарда Бенеша* [І. Дзядик]; *Серед двора ішла си колышучы ся помаленкы качка* [Я. Горошак]. *Посеред дерев за цмінтаром* видно было трираменны хресты, камінны, желивны – похылены і потрісканы [М. Сандович].

З формом творячого в локативных синтактемах лучат ся приназивники *за, медже, помедже, над, перед (перед), поперед і під*, нп.: *Сіли монахыні до Свѣтой Вечері і такой почули за дверми прояте мѣвчаня* [П. Мурянка]; *Мушынянам припала оборона району медже брамами Вісьном і Шевском* [Я. Воргач]; *Мій дім там долов, над домом хмары* [М. Ковач]; *По хвили зітхнул глубоко, коли перелетіло перед ним стадо серен, перетинаючи дорогу* [М. Сандович]; [...] *поперед нами ідут школяре до школы* [М. Дзіндзьо]; *Там го побито і завішено на линці під повалом* [Б. Горбаль].

Приназивники *в, на, попри і при* творят локативны синтактемы з назывниками в формі місцевого одмінка, нп.: *Нее никого, лем в курнику пара гуси і качка* [«Бесіда»]; *Осін на кычері пече компері* [приповідка]; *На гмлі вкрываючій млакы попри желізній дорозі приплынула стация* [П. Коробчак]; *При хыжы стоіт авто, якысий старий, радянскій іщы «газік»* [Д. Трохановскій].

Директивне синтактычне значыня выражают синтактемы назывників в рождаючым одмінку з приназивниками *до, з(о), з-за, од, спомедже, спонад*, в даючым з приназивниками *лу і наперед*, в видячым з приназивниками *в, за, на, над, перед, під, поза, перед* і в творячым з приназивником *за*, нп.: *мале оленятко лед видно спомедже трав* [В. Хомик]; *Дерево в горах стігали смыком з ліса на поляну, а од тамаль на єдні телізі стігали під ліс на дорогу, а дальше на двох телігах до тартаку* [А. Барна]; *Діти побігли наперед вітцю* [Л. Демян]; *І панове «Руску Раду» шмарили за*

краты [Н. Жылич]; *Привели го перед бачу* [М. Буряк]; *І ходят за мамом, трепочут крыльцями* [І. Горощак].

В дименсивним значінню фунгують лемківські синтактеми *од* + рождаючий, *до* + рождаючий і *по* + видячий, виступуючи в комплексах *од – до* (або *од – аж до*) і *од – по*, при чым перша синтактема в тым комплексі означат вихідну, а друга кінцову границю декотрого закрисленого в такій спосіб простору, ци то материяльного, фізичного, ци тіж метафоричного, нп.: *Дзядек смотрит все на «кресы» од Кыєва до Одесы* [І. Русенко]; *Червены поломені і дымы душевны... То од пят по небо ватры, невидимы і земны* [Ш. Сухий]; *Запрезентувано на ній [выставі] одіня з цілого лемківського етносу, по обох боках Бескіда – од Шляхтовы по Солинку, од Татер по Выгорлят* [П. Трохановскій]. Означінню одлеглости при помірі служыт синтактема *о* + видячий, нп.: *Отже – неє можливости перемістити ся в короткым часі векишому числу люди з цмынтеря до оддаленого о два кильометры Памятника* [П. Трохановскій].

При помочы синтактем *през* + видячий і *через* + видячий выражане єст значіння транзитивне, трасы руху, нп.: *Пишли обі Сандры лісовыма дорогами, през Нову Вьєсь, през Чмель* [П. Мурянка]; *Предераючы ся через копривы воиол єм там* [М. Сандович], тіж в контексті з дименсивныма і директивныма синтактемами, нп.: *Де ся поділи тоты люде што ішли тернистом ватряном стежком од Чарной през Бортие по гнесьню Ждыню?* [С. Мадзелян]; *Характерным для лемківських церков є нарастання горі брыл окремых членіє будівлі, поступуюче од сходу гу заходови (од олтаря, через середню част, до вежы)* [В. Грабан]. Транзитивне значіння выражане єст тіж назывниковом синтактемом в формі творячого одмінка без приназівника, нп.: *Ішли мы долго хырбетами Яворины* [П. Мурянка].

Лемківські просторові синтактемы можут полнити ріжны функції в речынях, занимати ріжны синтактычны позиції. Представиме тот проблем, операючы ся на теоретычній базі комунікаційно-функціональной граматыкы, котрой основны ідеї были выпрацуваны через Галину Золотову (Золотова 1973). В однесіню до той теорії вводиме єднак сутьову модифікацію, основом якої єст того, же діліня речыня на тему і рему не трактуєме як надбудову над структуром підмет – присудок, але ідентифікуєме з ньом як ей речыньотворчу суть.

Синтактычна єдиниця – мінімальні синтактема – може полнити єдну з трьох основных функций: 1) виступувати самодільні як єдиниця

комунікації; 2) бути конструкційним компонентом речення (в позиції підмету, присудка, обставника або пілпредикативного комплікатора); 3) повнити ролю складника залежного од конструкційного компоненту.

В першій синтактичній функції, в самодільным ужыттю як полне і закінчене повідомліня, просторова синтактема може бути інформаційным написом. Передо вшыткым єст то назывник в называючым одмінку, нп.: *Кузня* [напис на табличці в Музею Лемківской Культуры в Зындранові], але може то бути просторова синтактема в буд-якій з вымінених форм.

Самодільныма ужыттями сут сценічны увагы в текстах драматычных творів. Синтактемы з просторовым значыньом – назвы місц в называючым одмінку і приназывниковы локативны синтактемы – служат комунікуваню о місцах сценічної акції, нп.: *АКТ III (Хыжа, як в Акті I)* [П. Стефановскій]; *867 РІК [...] Венеция* [П. Мурынка], а тіж о місци акторів на сцені, нп.: *ІЦКО (за сценом)* [А. Копча].

Самодільныма повідомлінями, в роли яких фунгуют просторовы синтактемы (миняме назвы в называючым одмінку), сут наголовкы творів – літературных, музичных, плястычных, нп.: *На Схід, Із Донбасу* [В. Хомик]; *На своїм порозі* [С. Трохановска]; *На стежці* [І. Желем]; *На чужыні* [А. Копча]; *З Крас Фльоринкы...* [А. Рыдзанич]; *З ближньої заградкы* [«Бесіда»].

В другій синтактичній функції просторова синтактема може бути означаеньом того, о чым ся в речыню бесідує, то єст підметом. В традиційным, «шкільным» синтактичным описі за складник сполняючий таку ролю узнаваний єст – з нечысленныма одступлінями – назывник в формі называючого одмінка. Одходиме ту од того спричыняючого логічны сперечности підходу і береме тіж до увагы выражыня в інчых морфологічных формах в функції підмету (Fontański 2014, 113-141). Жебы уникнути неясности, термін «підмет» будеме хоснувати в однесіню до выражыня означаючого того, о чым ся в речыню комунікує, чому в речыню дашто ся приписує, натоміст в значыню реального носителя приписуваної приметы (стану, властивости, фунгуваня) будеме стосувати термін «субект».

Функцію підмету з синтактичным значыньом субекту може, очывидні, повнити назывник означаючий просторове понятя в формі называючого одмінка, нп.: *Велика ізба ціла чорна од дыму* [Т. Кузяк]. Ролю підмету може сполняти локативна синтактема інчой формы, нп.: *В хыжи было*

темно [Т. Кузяк]; *На дворі було гарячо як в печу* [І. Головачук]. Простір названий в підметі речення може бути суб'єктом результативного стану і одночасно об'єктом чинності в пасивній конструкції або при перфективним присудку за значенням неокрисленого виконавці чинності, нп.: *А села, поля запушені* [І. Русенко]; *Хыжу розобрали, поля преорали* [Я. Барна]. Выріжнєний фрагмент простору може бути характеризований під оглядом його властивості, нп.: [...] *хыжа была курна, без комина* [Т. Кузяк]; *Тепер од села было міцно під гору* [А. Барна], може тіж бути предметом кваліфікації або оцінки, нп.: [...] *така хыжа в тамтых часах то было барз практычне, досконале і трафне розвязання будованих хыж* [А. Барна]; *На дворі было брыд* [Т. Кузяк]. Названий в підметі простір може тіж бути представлений як суб'єкт функгування, нп.: *Тихо вокруг, лем ліс тріскат* [І. Русенко].

В функції присудка, а докладніше, його іменної частини, просторові синтактеми виступають в поняттєвєм значєннє, як знакы класы предметів, нп.: *Колиси ту были кошары и колибы* [Т. Кузяк]; *Та і не был то дїм – то было радше місце по дїмі* [М. Сандович].

Єсли оба конструкційні компоненти речєннє мають індивідуальну референцію, то мамє до діла з речєннєм ідєнтифікації, нп.: *Бо найвыжша гора в світї то Фырдей* [І. Жєлєм]; [...] *найважнїшым місцьєм на землї оставала Крєниця* [П. Трохановскїй]; [...] *ци ту Польща, ци Чєхословация* [Є. Пырч].

Просторові синтактеми функгують як доданий конструкційний компонент речєннє, обставник, нп.: [...] *Юрко през Італїю достає ся до Англїї* [Л. Сук]; *На пшемківскїй сценї Кычера виступила з музично-театральном інсценїзацийєм* [А. Ковальскїй]; *Домів людє не любят іти поєдинчє* [Т. Кузяк]; *Смутно в цєркви гудїл голєс дзвєна* [М. Собин].

Пїлпредикативний комплїкатор то складник скриваючий підметово-присудкову структуру. В тїй ролї можут виступувати, мєдже інчєма, лєкативні синтактеми, нп.: *В цєркви застали мы пару молячых ся хїнок* [П. Трохановскїй], порівнайме: *Кєд мы ввошли до цєркви, то взрїли там пару молячых ся жїнок*.

Трєтєя синтактєчна функція то ужьтєя синтактеми в позиції залежнїй од конструкційного компоненту, нп.: [...] *вода забєрала землї, забудовы, дєрева, мосты* [А. Барна]; *І гу землї ся схылила/ Червєна калїна* [Н. Жылич]; [...] *він частє переходил чєрєз ріку на другїй берїг* [М. Дзіндзьє]; *Туга Гуцулів за горами все была велїка* [А. Тацин, А. Рыдзанич].

При омавляню языковых способів бесідування о просторі не мож поминути проблему так званих егізистенційных речынь, а докладнійше бесідуячы – речынь бытування, а тіж їх одворотности – речынь локативных.

Речыня о бытуваню інформуют, же в даным часі і на даній обшыри выступує / находит ся предмет (тіж особа) або выступує явиско окрисленого рода. Підметом в речынях бытування єст локативна синтактема (мінімальна або пошырена) называюча місце бытування, нп.: *Уж половина червця. [...] В долинах і на горбках стоят першы копы сіна* [П. Мурянка]. Если ситуация бесіды або контекст не єст выстарчаючий для окрисліня часу, то темпоральна синтактема спряжена єст з локативном, і товды тоты обі синтактемы выпадаєт трактувати як підметове выражыня называюче часопростір характеризуваный з огляду на присутніст там і товды предмету, явиска або події, нп.: *24-28 мая в Варшаві проходил семінарий на тему народowych меншости* [«Бесіда»].

Наступныма елементами речынь о бытуваню сут егізистенційне часослово і назва бытуючого предмету, маючого місце явиска ци події, нп.: *В єден осінний вечер в корчмі Абрама сідили собі при столі два кумове* [Т. Кузяк].

В ситуациі єднозначні детермінуючий час і місце оба означаючы їх складники можут быти неуявнены. Аналогічні, реляційны егізистенційны часослова – маючы ослаблене лексикальне значыня – сут в теперішнім часі факультативны, нп.: *На небі звізды* [В. Грабан]; *На середині комнаты стіл, на столі книжки [...]. На стінах образы-иконы* [П. Стефановскій]. Обовязково выражений єст бытуючий предмет, нп.: *Скалисты горы, лісы і потоки* [В. Хомик]; *Сніг, вітриско!* [І. Головчак].

Егізистенційне часослово то передо вшыткым *быти*, нп.: *В селі [...] была велика мурувана початкова школа* [С. Мадзелян]; *Там в невелькым поміщынню печеры в розі єст олтар з камени* [І. Дзядик]. В тій роли конвенційны получыня з окрисленыма назывниками творят, медже інчыма, часослова *роснути* – з назвами рослин, *плынути, течи* – о ріках, потоках, *стояти* – о будовлях, *тягнути ся* – о просторі в аспекті долгости, *возносити ся* – о высокых обектах, *жыти* – о людях, звірятах, *горіти, світити* – о джерелах світла і ін., нп.: *При путику роснут тополі* [П. Мурянка]; *В єдным дворі жыл кіт* [«Лемківска Ластівочка»]; *Недалеко церкви была порожня хыжа Ілька Ковальчыка, в ній жыл священник* [Е. Пырч]; *Медже горами на Лемковині/ Там тече быстра річенька Ропа* [Я. Дудра].

Окрем ідеї перебування в окрисленым місци, часослова в егізистенційных речынях можут выражати «спосіб» бытування, нп.: *Під стріхом stodoly сушили ся три колоды ялицьовых дощок* [С. Мадзелян]. Часослова в речынях бытування сут тіж способом выражання субективно-го і емоційного одчування і представляня просторовых реляцій, нп.: *В тым місци передерат ся Мостиша через лозины* [С. Мадзелян]. Оціны і емоції выражають присловниковы і придавниковы окрисліня при назвах місц, егізистенційных часословах і назвах бытуючых предметів, нп.: *В найбільше гоноровым хыжнім кутику єст обовязково ікона Матері Божой* [С. Мадзелян]; *Высоко, высоко над провалом маєстатично шыбує орел* [С. Мадзелян]; *Зараз пред мостом [...] стояла так само гарда хыжа цигана Кузьмы* [С. Мадзелян].

Бесіда о просторі закладат перцепцію фактычного або уявленого обсерватора. В звязку з тым, в речыню бытування позицію егізистенційного часослова може занимати часослово або предикатив зо значыньом перцепції, нп.: *Недалеко за стацийом, на скошеній луці, дізріл три невеликы кіпкы сіна* [Т. Кузяк]; *Од церкви видно было клібанію* [Т. Кузяк]. Присутніст обсерватора може быти закомунікувана контекстово, нп.: *Зазрів до середины. Остали лем решткы вівса пожертного мышами* [Т. Кузяк]. Субект і чынніст перцепції може мати форму речыньовой структури вбудуваной в речыня о бытуваню, нп.: *Побіч образу Петро взріл напис синьом крейдом* [Т. Кузяк], порівнайме: *Побіч образу был напис синьом крейдом*.

Присутніст предмету в даным місци мож представити як результативный стан, выражаючы тоту ситуацію через схоснування перфективного часослова або пасивного часопридавника, нп.: *Навколо хыжы заросло юж травом и буряном* [Т. Кузяк]; *На наше пасвиско залізло стадко увец* [Т. Кузяк].

Речыня, в котрых комунікує ся о місци даного предмету, то єст локативны речыня, мают структуру одворотну як речыня бытування. Підметом в локативных речынях єст выражыня означаюче предмет, а в групі присудка комунікаційні сутьовым компонентом єст назва занимаемого през нього місця, нп.: *Бо ліс акуратні на другим кінци села ся находил* [П. Ксенич]. Просторове одношыня локалізації выражають тоты самы часослова, што выступуют в речынях о бытуваню. О їх факультативности свідчыт можливіст їх пропусання в теперішнім часі, нп.: *Ліс находит ся на другим кінци села. Ліс – на другим кінци села*. Комунікаційні

сутьовом в речынях о напрямі ест директивна синтактема, нп.: *Дорога наша веде на полудне, в сторону Мертвого Моря* [І. Дзядик].

Выповіді о бытуваню – в формі ци то простых, ци тіж зложених части речынь – сут основном синтактычным структуром в текстах описуючых простір. Дайме ту лем еден примір такого «топографічного» тексту. Односно долгій фрагмент книжки Адама Барны, зачынаючы ся од локатывного речыня, складат ся праві цілком з ріжных варіянтів речынь бытуваня. Ест то текст в неевокатывным рэгістрі, то значыт не ест то языкове одзеркаліня безпосередньої, актуальной перцепції, але здистансувана часова інформация о окрисленым просторі на основі абразів памяці і інчых джерел знаня:

Село Чорне положене ест в дост рівній долині меже двома верхами гор. Од стороны полудньовой тягне ся долге пасмо верха гірского з найвышом в тій околицы гором, званом Чорна – 703 м. Од стороны північної тягне ся лагіднійший верх з його гором Жыдівком – 679 м. По обох сторонах того верха тягнут ся великы лісы – од села Незнайова ліс Сповзний, а од села Воловец ліс Жыдівка. Оба лісы [...] были густо зароснены грубыма і высокыма деревьями: буками, ялицями і смереками. Не было там жадных доріг, лем стежки і протинки [...]. В лісах тых было барз мало ягід і яфыр [...]. Пізном осіньом найти было можна де негде грибы, яки росли на старых деревьях і пнях буковых – были то підпенькы і гливы. [...] Од стороны полудньовой села тягнут ся лісы узкым пасмом. [...] Роснут там ялиці і смереки, а найвеце кыртавы сосны і ядлівці. Было там дуже полян [...]. В лісах газдівскых было тіж мало ягід, яфыр, малин і черниц [...]. Меже тыма верхами в самій долині плине дост просто з ліса західного – Обшара мала річка звана Чорном, котра під селом вливат ся до ріки Вислокы. [...] Північном стороном понад річку през ціле село тягне ся камениста дорога, котра лучыт сусідні села [...]. По обох сторонах той дороги розложены были до 1947 р. газдівскы загоры, од котрых на сторону північну і полудньову тягли ся аж під верхы, орны рілі, стаі – стайці і пасвиска. На землях орных в краєвиді села видно было вздовш і пілперек дост густо рілі [...]. З північної горы до села спливали три маленькы потічкы, котры оброснены были кус деревьями і кряками [...]. Рілі газдівскы по обох сторонах села переділяны были дост густыма меджами, на котрых денегде росли дикы черешні і ріжна тернина. [...] На меджах помедже полями сусідів видно было дост густо купы каміня [...]. Меже хыжами в селі росли великы дерева – яворы, ясені, дубы і вербы,

котры заслоняли сельскы загороди. В загородах было кус дерев овочовых: яблоний, грушок і черешен (Барна 1996, 26-27).

В евокацийных текстах, то єст таких, што языковима середками выражают актуальну перцепцію, ріжnymi способами вказувана єст фігура обсерватора, його субективне приниманя просторовых вражынь і реакції на них, як, на примір, в оповіданю Теодора Кузяка:

Петро рушив в дорогу през ліс. Хоц ишов цілий час під гору, не мучыв ся [...]. Высокы смереки и шыроky буkы холодили його змучене тіло. Коли вышов на Щоб, подал ся в ліво, в сторону сусіднього села [...]. Стежку перерізав му узкій але быстрый потічок. [...] припав устами до холодиой, праві ледуватой воды, и пив, одпочывав, и зас пив.

– Ох, ты наша водичко, кришталева, яка ты добра, здорова, хыбаль нигде го світі, ліпшой не найдеш.

Тепер Петро ишов з горы. Минув ліс и нашов ся на великій поляні. Коли-си ту были кошары и колибы, але підчас фронту вшытко згоріло. Лем єдна остала, на другім кінци поляны, а и тота обдерта з покритя и зароснена вколо копривом. Середином поляны з черкотом котив ся потік. Ту Петро постановив сісти и одпочыти. [...] з розкошом зануриw ногы в холодній воді. Потім під розложыстым кряком поклав шынель и люг иа нім. [...] смотрив на отворены лісисты верхы Карпат, то на поляну пороснену соковитом травом, пахучым квіттьом, на ліщыну, што грала иа легкім вітрику білыма орішками.

– Ой, обродили в тім році оріхы – подумав Петро – на Успеніє Богородиці юж будут присталы. Але хто іх ту приде рвати, як люди нее?

Черкіт воды в потічку, брєнчыня пчіл и бубніня тяжкых чмелів мішали ся з деликатным шелестьом ліщынового листя и вколысали Петра, як малу дітину. Обудив ся раптовні од одголосу великого праску и гуку, хоц вколо было дале тихо, як маком засіял. [...] Протер очы, [...] сонце хылило ся за гору. [...] Вечеріло, коли пришов до села. Миняв порожні хыжы з чорныма дірами заміст выглядів, які страшно смотрили в його сторону. Деси загавкав пес. Розгублений пристав на беріжку коло креста. Пообзєрав ся навколо и вздрів, же в хыжы старой Февроны, блищыт слабеньке світло (Кузяк 1999, 24-25).

Концентруєме ся я тым опрацуваню на лемківскых выражынях в іх первістным значыню конкретного, материяльного простору. Треба

єднак пам'ятати, же одзеркаляне в языку просторове думаня розшырюе ся і на метафоричны сферы.

Просторовы синтактемы і речыня о бытуваню можут дотычыти простору пониманого як внутрішній світ чловека, репрезентуваный через елементы його психічної структуры (серце, душу, розум, сумління) або через «орган» выявляючий чутя, стан ци властивіст як «бытуючий предмет» (Арутюнова 1999, 764), нп.: *Жебы в мене было тото здравя і и тота сила, што была даколи* [П. Ф. Телеп]; [...] *в запонурено позераючых очах клубила ся безконечніст мысли, але і ответріст* [П. Полянський, злемківщыл П. Мурянка]; [...] *фурт был дойдж в мойй голові* [М. Нагач, перев. П. Криницькій]; *В грудях мі закытіла страшенна зліст* [М. Дзіндзьо].

Взагалі, буд-яке абстрактне понятя може быти представлене як деякій простір, деяка обшыр, сфера бытуваня, а тіж, подібні, узагальніньом може быти «бытуючий предмет», нп.: [...] *в центрі споминів все стоїт не індивідуалістычні креуючий ся автор, лем Наша лемківска доля ци Жытя Лемка* [...]. *Залежні од часовой далекости і особистого однесія писатели до граничной леніі медже Лемковином «давном» і «теперішньом»* [...] *в повыселенчій лемківській літературі уформували ся три головны поетычны напрямы* [О. Дуць-Файфер]. В нематерияльном, переносным значыню сут в тым цитаті схоснуваны первістні просторовы выражыня *в центрі, далекіст, гранична ленія, напрям*.

Накрислений ту перегляд системовых і текстовых способів представляня простору в лемківскым языку не єст комплетный. Поза рамами опрацуваня остала обшырна, вымагаюча осібногo описаня, сфера лемківской просторовой лексики разом зо словотворчом проблематыком.

Бібліографія

- Арутюнова, Нина Давидовна. 1999. *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры.
- «Бесіда. Лемківскій двомісячник». Крениця: Головний Заряд Стоваришыня Лемків.
- Барна, Адам. 1996. *Кавальчык тернистой історії села Чорне на Лемковині*. Лігниця: Стоваришыня Лемків.
- Золотова, Галина А. 1973. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. Москва: КомКнига.

- Кузяк, Теодор. 1999. *Давно, то были часы. Оповіданя і гуморескы з Лемковины*. Криниця: «Наша Загорода».
- Мамко, куп мі книжку. *Антологія діточої поезії*. 1995. Ред. Петро Трохановскій. Nowy Sącz: SOWy.
- Мадзелян, Семан. 2000. *Смак долі*. Криниця: «Наша Загорода».
- Мілн, Алан А. 2015. *Віні Пух*. Перев. Петро Криницькій. Стшельце Краєньске: Стоваришыня Лемко Товер.
- Муриянка, Петро. 2003. *А-Я ЗНАМ АЗБУКУ. Лемківскій буквар*. Warszawa-Legnica: Rutenika.
- Нагач, Мирослав. 2014. *Бомбель*. Перев. Петро Криницькій. Стшельце Краєньске: Стоваришыня Лемко Товер.
- Стефановскій, Павел. 1960. *Любов неволю леме*. Юнкерс, Н. Й., США: Типография Лемко-Союза.
- Телеп, П. Ф. 1934. *Муж умер. Комедия в I акті*. Cleveland: Типография Лемко-Союза.
- Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселеной лемківской літературы в Польщы*. 2002. Ред. Олена Дуць-Файфер. Лігниця: Стоваришыня Лемків.
- Fontański, Henryk. 2014. «Mianownik łemkowski w ujęciu teoretycznoskładniowym». В: *Gramatyka a tekst*. T. IV. Katowice: Uniwersytet Śląski, 113-141.